

УДК 581.2

Жусупбекова Айзада ТурусбековнаС.Нааматов атындагы Нарын мамлекеттик университети,
ага окутуучу**Жусупбекова Айзада Турусбековна**Нарынский государственный университет им.С.Нааматова,
ст.преподаватель**Zhusupbekova Aizada Turusbekovna**Naryn State University named after S.Naamatov,
senior researcher**ИЧКИ ТЯНЬ-ШАНЬ ӨРӨӨНҮНДӨГҮ САЛКЫН-ТӨР МАМЛЕКЕТТИК
ЖАРАТЫЛЫШ ПАРКЫНДА КЕЗДЕШКЕН ӨСҮМДҮКТӨР ДҮЙНӨСҮ****РАСТИТЕЛЬНОСТЬ ГОСУДАРСТВЕННОГО ПРИРОДНОГО ПАРКА
САЛКЫН-ТОР В ДОЛИНЕ ВНУТРЕННЕГО ТЯНЬ-ШАНЯ****VEGETATION OF THE STATE NATURAL PARK SALKYN-TOR IN THE VALLEY
OF THE INNER TIEN SHAN**

Аннотация. Бийик тоолуу Ички Тянь-Шань өрөөнүндөгү Нарын району географиялык жайгашуусу боюнча өсүмдүктөрдүн табигый шарттагы таралуусу өзгөчө биологиялык ар түрдүү чөйрөнү камтыйт. Кайталангыс табияты менен өзгөчөлөнгөн, климаттык шарты катаал деңиз деңгээлинен 2500-4000 м бийиктикке чейин Салкын-Төр мамлекеттик жаратылыш паркынын аймагынын көпчүлүк бөлүгүн тоолуу аска зоолор түзгөндүктөн альп алкагы менен чектелет. Ошондуктан өсүмдүктүн түрлөрү өзгөрүп, физиологиялык процесстери да өзгөрүп турат, ошол себептен ага мүнөздүү петрофилдүү өсүмдүктөр да кездешет.

Негизги сөздөр: ландшафтар, фитоценология, формация, доминант, рельеф, экологиялык факторлор, биокөптүрдүүлүк, эфемер, ксерофиттер

Аннотация. Нарынский район в высокогорной долине Внутреннего Тянь-Шаня в силу своего географического положения включает в себя особо биологически разнообразную среду. Государственный природный парк «Салкын-Тор», отличающийся уникальной природой и суровыми климатическими условиями, ограничен альпийской зоной, так как большая часть территории государственного природного парка «Салкын-Тор» находится на высоте 2500-4000 м над уровнем моря. Поэтому меняются типы растений, изменяются и физиологические процессы, появляются характерные петрофильные растения.

Ключевые слова: ландшафты, фитоценология, формация, доминанта, рельеф, экологические факторы, биоразнообразия, эфемеры, ксерофиты

Abstract. The Naryn region in the high mountain valley of the Inner Tien Shan, due to its geographical location, the natural distribution of plants includes a particularly biologically diverse environment. The Salkyn-Tor State Natural Park, distinguished by its unique nature and harsh climatic conditions, is limited to the alpine zone, since most of the territory of the Salkyn-Tor State Natural Park is located at an altitude of 2500-4000 m above sea level. Therefore, the types of plants change, the physiological processes also change, and characteristic petrophilic plants appear.

Key words: landscapes, phytocenology, formation, dominant, relief, environmental factors, biodiversity, ephemera, xerophytes.

Кыргызстандын бийик тоолуу аймактарындай эле Ички Тянь-Шандагы Салкын-Төр мамлекеттик жаратылыш паркындагы бийик тоолуу жана рельефинин өтө татаал болушу мындагы өсүмдүктүүлүктүн ар түрдүүлүгүнө шарт түзөт. Мындан тышкары тоолуу адырлуу ландшафтын өсүмдүк катмары деңиз деңгээлинен 2000-3300 м бийиктикте таралган. Ал эми тоолуу адырлардын күнгөй жана тескей беттеринде өсүмдүктүн өсүү курамы айырмаланып турат. Өсүмдүктөрдүн типтери климаттык жана башка экологиялык факторлорго байланыштуу түрдүү абсолюттук бийиктиктерде ылайыкташып жайгашкан. Кыргызстандын өсүмдүктөр дүйнөсү-өзүнүн түрдүк курамы боюнча биокөптүрдүүлүктө бай болушу менен айырмаланат. Андыктан алардын өзгөчөлүктөрүн изилдөө, коргоо жана өнүктүрүү өзгөчө тажрыйбалык кызыгууну жаратат [4].

Изилдөөнүн усулдары. Өсүмдүктөрдүн табигый шартта таралышын жана түрдүк коомдоштуктарын изилдөөдө *маршруттук-рекогноскалык* усулу колдонулду.

Эксперименттик усул – жекече изилдөөдө алынган маалыматтарды ар кандай салыштыруу ыкмаларын колдонуп жүргүзүлүүчү эксперименттер; фитоценоздук системаларды моделдештирүү б.а. чогултулган гербарийлерди аныктоо менен дары өсүмдүктөрдүн кээ бир түрлөрү боюнча талаа шартында жана лабораториялык шартта изилдөөлөрдү жүргүзүү.

Бул макалада максат катары Ички Тянь-Шандагы Салкын-Төр мамлекеттик жаратылыш паркы тоолуу өрөөнгө киргендиктен деңиз деңгээлинен 2500-3300м бийиктикте орун алган шыбактуу көп жылдык ксерофиттүү өсүмдүктөр дүйнөсүнүн түрлөрүнүн кеңири таралуусу боюнча төмөндөгүдөй типтерге бөлсө болот.

1. Жарым бадалдуу шыбактуу талаа *Artemisia rhodantha*, *Artemisia compacta*, башка уруулардан *Cyperaceae*.

2. Көп жылдык шыбактуу талаа *Artemisia saposchnikovi* башка уруулардан *Labiatae*.

3. Шыбактуу талаа жана ксерофиттик дан өсүмдүктөрдү түзүүчүлөр *Artemisia saposchnikovi*, *Artemisia rhodantha*, *Festuca sulkata*, *Poa litwinowiana* ж.б.

Өсүмдүктөрдүн табигый өсүү шарттарына жараша бийик тоолуу Ички Тянь-Шань тоо кыркаларында ландшафтына ылайыкташтырылган субальптык жана альптык шалбаа өсүмдүктөрүнүн составдарында ар түрдүү уруудагы өсүмдүктөрдүн тукумдары жана дары өсүмдүктөрүнүн түрлөрү кездешет. Мисал катары табигый шартта таралган өсүмдүктөрдүн катарына *Artemisia santolinifolia*, *Festuca sulkata*, төрт жалбырактуу мандалак *Tulipa tetraphylla*, семенов пиязы *Alium semenovii* өсүмдүгүнүн жаратылыштагы экологиялык шартына жараша өсүү процесстери жылдык аба ырайынын өзгөрүшү менен айырмаланып турат [5].

Нарын өрөөнүндөгү өсүмдүктөрдүн таралуусуна жараша өлөң чөптүүлөр, дан өсүмдүктүүлөр, кайчы гүлдүүлөр деп ж.б. урууларга бөлүп бирок ошонун ичинен эфемерлер жана эфемердүүлөр деп формацияга бөлүнөт жана эффективдүү аспект катары жазындагы өсүмдүктүүлүгүнө карап *Stintcio subdentatus* өсүмдүгүнө басым жасалган. Мындан тышкары кургак чийлүү талааларга мүнөздөмө төмөнкүчө берилет. Мисал катары: *Lasigrostis splendens* өсүмдүктүн таралуусу боюнча *Festuca sulcata* – *sp, cop1*; *Artemisia tianschanica*, *Carex stenophylloides*, *Agropyrum cristatum*, *Koeleria gracilis*, *Elymus paboanus*, *Stipa capillata*, *Stipa caucasica*, *Potentilla multifidi*, *Medicago falcate*, *Hedycarum songoricum*, -*sp*; жыштуулуктарын да аныкталат [3].

Буга чейинки изилдөөлөргө таянсак Ички Тянь-Шандагы Эки Нарын тоо кыркаларынан баштап Боор-Албас тоо кыркаларындагы өсүмдүктөрдүн өсүмдүктүүлүгүн жана климатын З. С. Арбаева 1960 жылдары изилдеп жогорку өсүмдүктөрдүн флоралык составдарын аныктап 63 уруу, 301 тукум жана 800 түрлөр кездешип жашоо формасы боюнча көп жылдык өсүмдүктөр 61%, бир жылдык

өсүмдүктөрдөн 25,9%, бак дарактардан 3,1% жана бадал өсүмдүктөрүнөн 8,5% түзүлүп өсүмдүктөрдүн түрлөрүнүн жалпы массасынан эфемерлер жана эфемероиддер 7,35%, ксерофиттер 3,94%, галофиттер 54,4% жана мезофиттер 34,31% ын түзүлөрү изилденген. Ошол себептен изилдөө объектисинде өскөн өсүмдүктөрдү, фитоценологиялык класификациянын негизинде өсүмдүктүүлүгүн төмөнкү типтерге бөлсө болот: шыбактуу өсүмдүктөрү, талаа өсүмдүктөрү, шалбаа, саз, токой жана бадалдар түзөт. Аталган өсүмдүк типтери климаттык экологиялык факторлорго байланыштуу ар түрдүү бийик алкактуулукка ылайыкташтырылып табигый чөйрөдө жайгаштырылган [1,2].

Шыбактуу өсүмдүктүүлүгү: Бул формациялардын эдификаторлору башка формациялар менен тыгыз байланышта болуп, ар түрдүү өсүмдүктөр топторун түзүшөт. Доминант өсүмдүктөрдөн тышкары бетеге, ак кылкан ал эми дары өсүмдүктөрдөн: агыш сары ак маңдай-*Leontopodium ochroleucum*, эрмен шыбак - *Artemisia absinthium*, кадимки төө тикен-*Tussilago farfara*, кара-тоо кундуз тикени-*Echinops karatavicus*, зеравшан кийик оту-*Thymus seravschanicus*, түрпүлдүү саргалдак-*Glaucium sduamigerum* ж.б. кездешет. Өсүмдүктөрдүн кыртышты каптоосу 40-45 % ти түзөт. Булар негизинен тоют катарында пайдаланылат [5].

Талаа өсүмдүктүүлүгү: Изилденип жаткан объектилериндеги аймактарда чөл өсүмдүктүүлүгүнө караганда кеңири таркалып, бардык физика географиялык райондордо 2000-3200м бийиктикте кездешет. Анын мүнөздүү массивдери Тянь-Шань районуна караштуу Салкын-Төр мамлекеттик жаратылыш паркындагы тоо кыркаларында кездешет. Өсүмдүктөрдүн бул тиби кеңири таралып кескин кургак континенттик климаты оор, узакка созулган ызгардуу кыш мезгили, кыска убакыттагы ысык жайы жана атмосфералык жаан-чачындын аз жаашы мүнөздүү болуп эсептелинет. Бул аймактарды чымдуу жана

субтропик талаалар деп экиге бөлсө болот. Чымдуу талаалар бетегелүү, ак кылкандуу, ак мамыктуу, айгыр жыгарлуу жана чий талааларынан турат. Булар тоолордун түштүк беттериндеги 2700 м бийиктикке чейин өсөт. Флоралык курамында: кылкандуу ак кылкан, түлкү машак, тарак баш ал эми дары өсүмдүктөрдөн: талаа кырк мууну-*Eouisetum argense*, койчу баштык-*Capsella bursa-pastoris*, талаа кызыл гүлү-*Thiaspin kotschyanum*, жалбырактуу алтын тамыр-*Rhodiola linearifolia* ж.б. да кездешет [3].

Бетегелүү талаалар 2500-3300м бийиктикте кеңири таралган доминант өсүмдүгү болуп бетеге эсептелинет, себеби кургакка жана суукка чыдамдуу. Флоралык курамында: кыргыз бетегеси жана теңир тоо бетегеси эндем болуп саналат да жайыт катары пайдаланылат. Дары өсүмдүктөрдөн эрмен, мамыр шыбак ал эми бадалдардан ит мурун, мейер карагаты, алтыгана ж.б. кездешет [4].

Шалбаа өсүмдүктүүлүгү: Изилдөө объектисине кирген Салкын-Төр мамлекеттик жаратылыш паркындагы тоо кыркалары кеңири таралганы менен климаттын кургакчыл жана континенттүүлүгүнөн улам чакан аянтты ээлейт. Айрыкча узун чөптүү шалбаанын аянтты аз келет, ал эми субальп жана альп шалбаалары баардык тоо тектерде кездешет. Шалбаа тибиндеги өсүмдүктөр 1700-3500 м чейин таркалган. Флоралык курамында: фитоценологиялык өзгөчөлүгүнө, рельефине ландшафына ж.б. экологиялык факторлорго байланыштуу шалбааларды төмөнкү типтерге бөлүүгө болот: орто жана бийик тоолордогу узун чөптүү, орто чөптүү субальп, кыска чөптүү альп шалбаалары. Буларда кой жалбырактуу шалбаалар, жуңгар тал куурайы, перс тал куурайларынын формацияларынан турат жана дары өсүмдүктөрдөн: каз таңдай-*Achillea millefolium*, төшөлмө кымыздыгы-*Poligoinaceae avicularel*, кадимки галиум-*Calium verum*, уу коргошун *akonium retundifolium*, чегендир *Rhodiola linearifolia* ж.б. кездешет. Өсүмдүктөрдүн кыртышты

каптоосу 80-95 % ти түзөт да жайкы жайыт катары колдонулат [4].

Саз өсүмдүктүүлүгү: Салкын-Төр мамлекеттик жаратылыш паркынын ичинен түндүктү карай багытталган коктунун ичиндеги суу жээктери кирет. Бул жерлерде көбүнчө ыраң менен мохтордон турган формациялар көбүрөөк кездешет. Флоралык курамдары азыраак себеби, өзөн бойлорунда, булак жанында, жер астындагы суу жер бетине жакын жайгашкан жерлерде мамык чөп, теңир тоо бетегеси, агыш ыраң, карабаш ыраңдардан турат жана дары өсүмдүктөрдөн: орточо бака жалбырак-*Plantaginaceae intermedia*, талаа жалбызы-*Mentha arvensis* ж.б. кездешет. Саз өсүмдүктөрү чарбалык мааниге ээ эмес [3].

Токой жана бадалдар өсүмдүктүүлүгү: Топ-топ болуп өзүнчө массивдүү түзүлүп, атмосфералык жаандын көбүрөөк жааган б.а. түндүк-батыш, түндүк-чыгыш экспозицияларында же 1600-3100м бийиктикте өсөт. Салкын-Төр мамлекеттик жаратылыш паркына кирген тоо кыркаларында карагай, арча, талдардын бир нече түрлөрү кездешет. Флоралык курамдары боюнча: ыраңдардан, дан өсүмдүктүүлөрдөн, татаал гүлдүүлөрдөн, шилби, бадал өсүмдүктөрдүн түрлөрү, ал эми чөптөрдүн түрлөрүнөн альп кой жалбырагы, шыралжын, топтолгон коңгуроо гүлү, алтыгананын бир нече түрү, кездешет о. э. дары өсүмдүктөрдөн жапалак арчадан-*Juniperus sabina* турган бадалдар

төшөлмө өсүмдүктөргө кирет, көбүнчө бийик тоолуу жерлерде шагылдуу беттерде, тоолуу шалбаалуу топуракта субальп зонасында өсөт, мындан тышкары альберт ит муруну-*Rosa alberti*, мейер карагаты-*Ribes saxatile*, туркстан чычырканы-*Hippophae turkestanica*, жалдай алтыгана-*Caragana jubata*, майда жалбырактуу курил чайы-*Pentaphylloides parvifolia*, кайырма түктүү тогуз төбөл-*Alchemilla retropilosa*, суукчул көктөмдүк-*Primula algida*, түркестан мышык тамыры-*Valeriana turkestanica*, федченко мышык тамыры-*Valeriana fedtschenkoi*, виттрок ышкыны-*Rheum wittrockii*, какым-*Taraxacum officinale* ж.б. кездешет [5].

Жыйынтыктоо

Бул макалада Ички Тянь-Шандагы Салкын-Төр мамлекеттик жаратылыш паркындагы табигый шартта кездешкен өсүмдүктөр дүйнөсүнүн абалы деңиз деңгээлинен улам жогорулаган сайын тоолуу аймактардын географиялык абалы өзгөрүп, релефине жараша климаттын өзгөрүшүнө карай өсүмдүктүн түрлөрү менен кошо жалпы өсүмдүктөрдүн жер кыртышында таралуусу да өзгөрөт. Талаалуу зоналар тоонун бийиктигинде шалбаалуу-талааларга алмашылат, себеби жаан-чачын көбөйүп, температура төмөндөп, ксерофиттер менен кошо мезофит өсүмдүктөрдүн өнүп-өнүгүшүнө шарт түзүлүп шалбаалар тиби өркүндөп өсөт.

Адабияттар

1. Арбаева, З. С. Растительность хребтов Ача-Таш и Боор-Албас [Текст] / З. С. Арбаева. – Фрунзе: Изд-во АН КиргССР, 1963. – 81 с.
2. Арбаева, З. С. Лекарственная растения и вопросы их охраны в Киргизии [Текст] / З. С. Арбаева, А. А. Бажеская // Тезисы докл. 1-съезда фармацевтов КиргССР. Респ. науч. исслед. фармацевтов. – Фрунзе, 1977. – С. 132-138.
3. Атлас флоры и фауны особо охраняемых природных территорий Центрального Тянь-Шаня (Кыргызская Республика) [Текст] / Г. А. Лазьков, А. Т. Давлетбаков, Д. А. Милько, М. Р. Ганыбаева. – Бишкек: Изд-во Басма, 2016. – 320 с.
4. Выходцев, И. В. О некоторых результатах изучения растительных ресурсов Киргизии [Текст] / И. В. Выходцев, Е. В. Никитина // Растительные ресурсы. – Фрунзе, 1967. – Т. 3, вып. 3. – С. 404-407.
5. Головкова, А. Г. Геоботаническое районирование Центрального Тянь-Шаня. Киргизский [Текст] / А. Г. Головкова. – Фрунзе: Изд-во КГУ, 1962. – 139 с.